

Konstantinoopoli piiramine kestab ikka veel

Sergei Stadnikov

Istanbulis (Konstantinoopolis) asuv Hagia Sophia (tähendab uuskreeka keeles „Püha Tarkust”) kuulub igati õigusega UNESCO kaitse all olevate kultuurimälestiste tippnimistusse. Ometi on see ajaloolis-kultuuriline objekt viimase viieteistkümne aasta jooksul omandanud aktuaalsema ideoloogilis-poliitilise dimensiooni.

Nimelt kestab veel, kuigi suhteliselt tagasihoidlikus vormis, kampaania endise Ida-Rooma (Bütsantsi) impeeriumi peakiriku tagastamiseks selle algsetele omanikele – kreeka õigeusklikele. Kreeka parempoolse poliitiku Kostas Hatzidakise eestvedamisel koguti vastava nõudmise toetuseks Kreekas, Küprosel, Serbias, Bulgaarias, Venemaal, Ameerika Ühendriikides jm. mitu miljonit toetusallkirja, mis anti edasi Euroopa komisjonile Brüsselis. Viimane peab siis omakorda seadma Türgi võimaliku Euroopa Liidu liikmeks saamise üheks tingimuseks ajaloolise ülekohtu heastamise. Seda enam, et Istanbulis paikneb mitmeid muljetavaldavaid algupäraseid mošeesid, nagu näiteks Sultan Ahmet Camii ning Süleimani oma.

Esimese sammuna ihaldatud eesmärgi saavutamise teel soovitakse saada Euroliidult suurt rahalist ja tehnilist abi Hagia Sophia konserveerimiseks ning vajadusel restaureerimiseks. Kõige probleemsem olukord on veel säilinud üliharuldaste (paraku vaid alla 0,5% kunagistest kompositsioonidest) mosaiikfragmentide taastamisega. Väliskeskonna mõjul ja mõnikord ka ebakompetentse restaureerimise tulemusena on mosaiik aegamööda osaliselt lagunened. Sellele tõsiasi juhtisid korduvalt tähelepanu Türgi kunstiajaloolased Semawi Eis ning Said Basaran.

Omaaegse religioosse keskuse tagasisaamise käesolevad väljavaated ei paista Türgi võimude ja valitseva ühiskondliku arvamuse põhimõttelise vastuseisu tõttu olevat eriti lootustandvad, kuid kaugemas tulevikus ei saa positiivset otsust välistada.

Bütsantsi tähtsaima ja suurima jumalakoja (mis jäi selleks 16. sajandi lõpuni; tänapäeval oleks ta suuruselt neljas kirik maailmas) ehitasid aastail 532–537 geniaalne arhitekt Anthemios Tralleisest (u. 474–558; ehituse üldjuht) ja sama geniaalne matemaatik-geomeeter Isidoros Mileetosest (u. 442–537) kolmelöövilise basiilikana (pikkus 77 m ja laius 73 m), mida kroonib 56 meetri kõrgune peakuppel. Hoone valmis meeletu kiirusega – kõigest viie aastaga –, neelates igal aastal olulise osa keisririigi sissetulekutest. Imperaator Justinianus I (valitses 527–565) läks oma religioosses eksalteerituses niivõrd hoogu, et käskis isegi katedraali põranda katta kuldplaatidega. Vaevu-vaevu õnnestus õukondlastel teda sellest mõttest loobuma keelitada, küll aga kaunistasid suuremat osa põrandast imelised mosaiigid. Lisaks veel ilusad valgusaknad (veel praegugi on alles nelikümmend suuremat akent), kullatud seina- ja laemosaiigid, vitraažid, küünlavalgustus, mitut liiki marmorist sambad jms. Isegi praegu mõjub kuppel taevaliku hõljuva kosmilise sfäärina. Väidetavalt oli Justinianus I isegi hüüatanud: „Kiitus Issandale, kes pidas mind selle töö vääriliseks! Saalomon, ma olen sind ületanud!”

Pühakoda oli palju sajandeid (täpsemalt 916 aastat) Ida-Rooma tähtsaim katedraal.

Selle esimene vandaalne rüüstamine leidis aset 1204. aastal, mil Lääne-Euroopast Pühale Maale suunduvad ristisõdijad (Neljanda Ristisõja käigus; 1202–1204) tungisid äkkrünnakuga Konstantinoopolisse. Kogu linn, sealhulgas ka Hagia Sophia, langes armutute rüüstamiste ja röövimiste ohvriks. Muu hulgas rüvetati Apostlikiriku mausoleumi maetud Justinianus I säilmed. Muide, enam-vähem samal ajal ja sama paavst Innocentius III (pontifikaat 1198–1216) õnnistusel korraldati 1208. aastal esimene ristiretk Ugandisse. Kontseptuaalne vahe siiski kehtis: kui eestlaste esivanemad olid lihtsalt paganad, siis õigeusklikud kreeklased, serblased, bulgaarlased, venelased, valahhid jt. olid palju hullemad – skismaatikud ehk usulõhestajad, kelle suhtes tuligi olla julmem ja halastamatum. Pärast Ladina keisririigi purustamist kreeklaste poolt 1261. aastal taastati jumalakoda peaaegu endises hiilguses ning pühitseti uuesti sisse. Samas, ärgem unustagem: ristisõdijate Ladina keisririigis (1204–1261) toimus Hagia Sophia kõigest hoolimata kristliku (kuigi katoliku) kirikuna.

Ortodokside valduses oli see kuni 29. maini 1453, kui Osmani-türklaste sultanil Mehmet II Fatihil („Vallutaja!”; valitses 1444–1446 ja 1451–1481) õnnestus pärast ägedat piiramist pealinn vallutada. Võitjad korraldasid jubeda tapatalgu, piinamistest, alandustest ning mõrvadest ei pääsenud isegi tuhanded Hagia Sophiasse varjunud linnaelanikud. Kuni vaenlaste sissetungini kestsid seal mitmeid päevi vältavad jumalateenistused. Legendi kohaselt haihtus teenistust pidanud preester lihtsalt taevasse – et ükskord taaspühitsetud õigeusklikku jumalakotta tagasi pöörduda!

Juba 1453. aastal konverteeriti Hagia Sophia mošeeks, paljud valgusaknad müüriti kinni, peaaegu kõik mosaiigid kisti maha või taoti sodiks. Säärases olekus tegutses see kuni 1934. aastani (seega 481 aastat), mil Türgi Vabariigi asutaja ja Euroopa kultuuri (elkõige selle prantsuse haru) suure austaja, president Mustafa Kemal Atatürgi (1881–1938) korraldusel muudeti hoone muuseumiks. Tema käsul võeti maha ka neli suurt pronksketast, millel on jäädvustatud araabiakeelsed – väidetavalt suurimad araabia kalligraafia näidised – väljavõtted Koraanist ja nelja esimese kaliifi nimed. Muide, varsti pärast Atatürgi surma tõsteti need kirjad oma endisele kohale tagasi Nii need kui ka minbar (palvekantsel), mihrab (Mekka palvesuund), sissekäik ning neli minaretti vastanduvad räigelt Hagia Sophia algele sakraalsele esteetikale. Ometigi julgeksin omaenda kogemusele toetudes kinnitada: sealses hämaruses vaikselt käies, mõtiskledes ja mediteerides võib vähemalt mõningal määral hoomata algset pühadust, mis korda saadetud sihikindlast ideoloogilisest vägivallast hoolimata ei ole siiski päriselt kadunud.

(Loomulikult külastasin ka Sultan Ahmeti mošeed – seal valitses väga igav asine õhkkond.) Teatud ettekujutuse omaaegsest pea ebamaisest atmosfäärast saab analoogia põhjal vanalinna serval asuvat Chora Püha Lunastaja kirikut külastades – see on koduks ühele parimale Bütsantsi sakraalse kunsti kollektsioonidest: seal on üle saja imepärase mosaiigi ja fresko, mis sisuliselt kujutavad inimkonna püha ajalugu kuni Jeesus Kristuse ülestõusmiseni. Seega oli kirjaoskamatu usklikel vähemalt visuaalselt ja liturgiliselt võimalik hoomata püha ajalugu ning selle sakraalset olemust. Ka see kirik muudeti omal ajal mošeeks, kuid õnneks ei viitsitud sealset kristlikku interjööri hävitada: suurem osa kaeti krohviga ning ligi 85% kunstiteostest jäid seetõttu õnneks unustusse. Restaureerimistööd algasid alles 1948. aastal. Analoogia põhjal võib ainult üritada ette kujutada, millised kordumatud kunstiaarded hävitati Hagia Sophias!

Muuseum on Hagia Sophia praegugi. Olukorda saab vaadelda omapärase vahearahuna: igal Konstantinoopoli vallutamise aastapäeval toimuvad mošee taasavamist nõudvate islamistide demonstratsioonid, lehvivad riigilipud ning kõlavad poliitike šovinistlikult sõnastatud patriootlikud kõned. Aasta eest tuli islamistist peaminister Recep Tayyip Erdogan (s. 1954) välja isegi ettepanekuga kuulutada 29. mai riigipühaks ja korraldada

referendum mošee taastamise kohta Hagia Sophias. Muuseas, hoolimata sellest, et tegemist on muuseumiga – seega ilmaliku asutusega –, paigutati ühte neljast minaretist valjuhääldi, kust siis regulaarselt kutsutakse moslemeid palvusele. Samuti on ühes Hagia Sophia kõrvalhooneist avatud musulmanlik palveruum, kuigi Sultan Ahmeti mošee jääb kõigest mõnesaja meetri kaugusele...

Kindlasti tasub ajaloo huvilistel külastada ka linna ühte vanimat kirikut Hagia Irinit (kreeka keeles tähendab see „Püha Rahu”), mis kõrgub praegu kunagise sultanite palee – Topkapõ – välishoovis. Enne Hagia Sophia püstitamist oli see linna peakirik, mille vanimad säilinud fragmendid pärinevad Konstantinus I Suure (valitses 306–337) ajast. Just seal peeti 381. aastal Teine oikumeeniline kirikukogu. Praegu on see külastajatele avatud harva ning ainult kontserdisaalina. Viimane tõsiasi pani mind paratamatult mõtlema: huvitav küll, miks ometi? Võiks ju, nagu meie Nigulistesse, pileti ostmisel siseneda ja iidset ehitist uudistada. Näiteks uurida lähemalt endise kiriku siseõues keisri enda punasest porfüürkivist välja tahutud kaunistusteta teravakaanelist sarkofaagi (kuid võrdkõlge risti ja nn. kristogrammiga – Lunastaja sümboliga), mis vanasti asus Apostlikirik (lammutatud Mehmet II käsul 1461. aastal) kõrval olevas keiserlikus mausoleumis; praegu paikneb sellel kohal Fatihi mošee. Vähemalt kümme antud mausoleumist pärinevat suurt keiserlikku porfüürsarka – Konstantinus I järeltulijate omad – vedelevad tegelikult lahtise taeva all kõiki ilmastikuolusid (suvist kuumust ja talvist niiskust) trotsides arheoloogi muuseumi aias; viimaste hulgas torkas silma Ptolemaioste-aegsest (305–30 e. Kr.) Egiptusest pärit sarkofaag, kuhu iidsetele kirjalikele teadetele vastavalt sängitati paganlikke riitusi taastada püüdnu Julianus Apostata („Usutaganeja” kristliku määratluse järgi; ta valitses 361–363) põrm. Mulle tuli kõiki neid tühje kirste vaadates vägisi nutt peale. Samal ajal on osade ajaloolaste poolt paganlikule oikumeeni valdajale – Aleksander Suurele (valitses 336–323 e. Kr.) – omistatav monumentaalne sarkofaag igati efektselt eksponeeritud muuseumi kliimaseadmetega varustatud siseruumides. Ainus ratsionaalne seletus – valitsev riiklik ideoloogia.

Kui juba haudade rüvetamise teemat jätkata, siis hävitasid türklased vallutajad Veneetsia doodži Enrico Dandolo (1107–1205) matmiskoha Hagia Sophias; see võimukas mees oli koos paavstiga kõige ägedam Neljanda Ristisõja korraldaja ja selle suunaja just kaubanduskonkurendi Bütsantsi vastu. Aastasadu hiljem visati tema luud ja kondid mošeeks muudetud endisest peakirikust aga välja.

Hagia Irinis võivad klassikalise muusika kuulajad imetleda 8. sajandist pärinevat risti ning nautida võrratut akustikat – ma ei ole veel kusagil midagi selletaolist kogenud! Müncheni Kammerorkestri hiljutisel esinemisel kadusid kaks ja pool tundi sõna otseses mõttes ühel hingetõmbel! Igor Stravinski, Wolfgang Amadeus Mozarti ja Joseph Haydni loomingut kuulamist ei suutnud nurjata isegi valjuhäälditest tulev palvekisa. Ja ülimalt sümboolsena lendas jumaliku muusika mängimise ajal kirikukupli all kaks tuvi! Olgu märgitud, et suurema osa ligemale 800–1000-inimeselisest kuulajaskonnast moodustas kohalik, ilmselt oma vaimsetelt suundumustelt vähemalt osaliselt euroopalikult orienteeritud kultuurieliit, kes siis nautis arvult 41. Istanbulis toimuvat muusikafestivali. Igati muljetavaldav ning meelde jääv kunstielamus!

Praeguse mosaiigimuuseumi ala kuulus poolteisekümmne tuhande sajandi eest (u. 6. sajandil) keisripalee juurde. Kompositsioonidel kujutatakse muu hulgas idüllilist pastoraali, jahti loomadele, mõnikord diskreetselt mitmeid kristlikke sümboleid (kalu, viinamarju, lambaid) ning isegi teatava üllatusena paari – Paani ja Dionüsosega seotud – antiikmütoloogilist süžeed. Kuid vastavalt kristlikule eetikale ei olnud neis kompositsioonides kohta kogu inimlikku olemust alandavatele gladiaatorite võitlustele – see inimkonna kohutav kogemus oli eelkõige tänu kristlusele juba õnneks ületatud. Seega

kestis roomaaegne kunstiline pärand mingil suhteliselt tagasihoidlikul moel edasi ka 4.–7. sajandil, kui kristlus oli juba kuulutatud riigiusuks. Mosaiikidel jäädvustatud inimesed (valdavalt heledajuukselised noored mehed) ilmutavad end looduslähedastena ning kohati elurõõmsatena, vastandina Chora Lunastaja kirikus igavikustatud pühalikele ja askeetlikele näoilmetele.

Teisalt jällegi ei jätnud mind maha üks kummaline tundmus: ilma et oleksin seda just nimme kavandanud, kulgesid minu käigud valdavalt kunagise maailmalinna Konstantinoopoli paiknemise kohtades, millest paraku on nii valusalt vähe järele jäänud! Alles hiljem märkasin – kõige sügavama kultuurilis-metafüüsilise raputuse kogesin just Bütsantsi pärandi arhitektuurilises miljöös. Üks minu Türgi tutvavatest alguses imestas: „Sa vaatad ainult kreeka varemeid, sa räägid aina kreeklastest, kuid sa ise oled praegu ometigi Türgis!” Selle peale oskasin vaid kosta, et peale vanade kreeklaste huvitavad mind mõnevõrra ka vanad roomlased. Ja ma tõesti ei oska seletada, miks kõige vapustavamad kunstielamused on mul seotud just nende pärandiga.

Sergei Stadnikov

(1956), MA,
teadur Tartu Ülikooli Kultuuriteaduste ja Kunstide Instituudis,
Ülikooli 18, 50090 Tartu
Sergei.Stadnikov@mail.ee